

9. Hofdans en volksvermaak

Dans in de hoge en late middeleeuwen

De dans in de middeleeuwen: we weten er jammer genoeg maar weinig van. Net als over de gezangen zijn er weinig geschreven bronnen over dans; er zijn bijna geen choreografieën bewaard gebleven uit die tijd. De oudst bekende dansnotatie is een vijftiende-eeuws manuscript uit Catalonië. Wat we wel over middeleeuwse dans weten, is te zien op schilderijen of sporadisch te lezen in literatuur. Er wordt gedanst op bruiloften, bij galabanketten, op dorpsfeesten en jaarmarkten. Aan het hof dansen de mannen en vrouwen van adel meestal in paren in een grote groep, in een vaste opstelling. De populaire volksdansen zijn meestal energiever, daarbij kan het er soms verhit aan toe gaan. Geen wonder dat de kerk daar fel op tegen is.

Dans en de kerk

De kerk heeft niets met wereldlijk vermaak. Toneel is al verdacht, maar heeft in de middeleeuwen naast amusementswaarde nog een onderwijzende functie. Dansen heeft dat volgens de kerk niet: het is een puur lichamelijke bezigheid en daarmee misschien wel het werk van de duivel. Om een deugdzzaam leven te kunnen leiden moet elke lichamelijkeheid zo veel mogelijk worden onderdrukt. Dansen kan volgens de kerk lustgevoelens oproepen en dat staat de redding van de ziel in de weg. Door het extatische karakter van vooral de **dodendansen** en **dansmanies**, waarbij mensen dikwijls buiten zinnen raken, wordt dansen ook nog eens in verband gebracht met oude heidense rituelen.

Als er al gedanst wordt in de middeleeuwse kerk, gaat het om ingetogen dansen die in dienst staan van

het rituele gebed. Deze dansen zijn bedoeld voor spirituele genezing en zuivering. De **cirkeldans** geldt bijvoorbeeld als de aardse tegenhanger van de hemelse dans van de engelen. De dansers zingen hymnen en psalmen, klappen in hun handen en stampen met hun voeten. Vrouwen mogen er niet aan meedoen, ze zouden de mannen alleen maar blootstellen aan verleidingen. Wanneer het geschreven en gesproken woord een grotere plaats krijgen in de eredienst, verdwijnen deze dansen grotendeels. Wel blijft de **geestelijke processie** belangrijk. Daarbij trekken mensen in een groep, begeleid door geestelijken, door de straten rondom de kerk en zingen religieuze liederen. Alleen tijdens sommige festiviteiten, zoals de narrenmis (een soort carnaval), staat de kerk dans oogluikend toe.

De narrenmis

De **ezelsmis** of **narrenmis** (afb. 9.3) maakt deel uit van het narrenfeest. In de middeleeuwen wordt dit feest rond Vastenavond gevierd. Mensen verkleden zich als narren en dansen op straat op muziek. De nar staat symbool voor gekte: de bevolking viert drie dagen feest, met misschien wel als belangrijkste element dat de standenmaatschappij die drie dagen niet bestaat. De wereld wordt op zijn kop gezet en de maatschappelijke rangorde wordt omgedraaid. Knechten worden meesters, meesters worden knechten en kinderen gaan als volwassenen gekleed. Er wordt naar hartenlust gedanst en gezongen. De kerk tolereert dit feest en ziet het als een goede manier om dit oorspronkelijk heidense feest binnen de christelijke tradities te kaderen. Bovendien zorgt het vastenavondfeest voor verbroedering tussen de mensen.

9.1 Ambrogio Lorenzetti, *Goed bestuur*, detail (1339).

9.2 Antoon Derkinderen, *Processie van het H. Sacrament van Mirakel* (1889).

EEN WONDER IN AMSTERDAM

Tot op de dag van vandaag worden er in katholieke landen processies gehouden. Tijdens zo'n katholieke processie wordt een hostie in een houder (monstrans) meedragen. Een hostie is een stukje ouwelbrood dat voor de gelovigen het lichaam van Christus vertegenwoordigt. Op afbeelding 9.2 wordt het Mirakel van het heilig sacrament van Amsterdam herdacht.

Het verhaal speelt in 1345. Een stervende man braakt in zijn huis in de Kalverstraat een gezegende hostie uit. Het braaksel, met daarin de hostie, wordt vanwege de kerkelijke voorschriften in het haardvuur geworpen. De volgende dag blijkt dat de hostie niet door het vuur is aangetast. Zijn echtgenote stopt de hostie in een kistje en legt dat naast haar zieke man. De pastoor neemt de volgende dag de hostie mee naar de kerk, maar de dag erna ligt de hostie opeens weer in het kistje naast de zieke. Dit wonder herhaalt zich meerdere keren, dit moet een teken van God zijn! Het huis van de stervende man wordt een heilige plek. Precies daar wordt in de middeleeuwen een kerk gebouwd, waar veel pelgrims naartoe trekken. Zo wordt deze wonderlijke gebeurtenis een bron van welvaart voor de stad.

De dodendans

De middeleeuwen zijn ervan overtuigd dat hun ziel na de dood voortleeft, in hun wereldbeeld zijn de levenden en doden nauw met elkaar verbonden. De **dodendans** zou een blijk zijn van deze verbintenis. Vaak begint die dans op het kerkhof. Er wordt tussen en op de graven gedanst, soms net zo lang totdat de dansers een extatische roes bereiken, waarna ze de kerk binnengaan om tot rust te komen. Uit ooggetuigenverslagen blijkt dat de dansers bewegen alsof ze stuiptrekkingen hebben. Met het maken van obscene

gebaren en het zingen van onfatsoenlijke liederen provoceren zij omstanders en de kerkgemeente: het lijkt wel of de dansers door de duivel zijn bezeten.

Deze heidense rituele dansen en de daaropvolgende hysterie zijn een doorn in het oog van de kerk. Maar de kerk weet de dansen met het geloof te verzoenen: het heidense rituele dodendansen wordt verbonden met het klassieke christelijke **memento mori** (gedenk te sterven). Van een echte dans is dan geen sprake meer, het thema wordt als dans verbeeld in de kunst en beschreven in de literatuur. Het memento

9.3 Jeroen Bosch (manier van), *Het gevecht tussen Carnaval en Vasten* (1620).

TRIOMF VAN DE DOOD

De dood staat in het midden van het paneel waardoor er geen twijfel mogelijk is: hij is hier de hoofdpersoon. In zijn fladderende witte lijk-wade richt hij zijn dodelijke pijl op de toeschouwer: ook jij, kijker, zult sterven, en dan word je onderworpen aan het oordeel van Christus. Heb je vroom geleefd, dan ga je naar de hemel, heb je gezondigd, dan ga je naar de hel. Rechts van de dood zie je de zondaars: een vriend paartje gaat zich te buiten aan lust, een man drinkt uit gulzigheid een hele kan drank leeg. Links zie je de deugdzame mensen, een engel wijst hen naar de hemel. De naakte vrouw van wie je de rug ziet haalt voedsel uit de mand om de hongerigen te eten te geven; de monnik leest en onderwijst, de pelgrim staat symbool voor het herbergen van de reizigers.

9.4 Hermann Tom Ring, *Triomf van de Dood en Laatste Oordeel*, middenpaneel (ca. 1550).

mori is een waarschuwing voor de vergankelijkheid van het leven en het onverwachte moment waarop de dood kan komen. Het thema is waarschijnlijk vrij plotseling ontstaan, vermoedelijk als gevolg van de vele pestepidemieën. De dood is in de middeleeuwen altijd in het bewustzijn van de mensen aanwezig. Of je nu van adel bent of behoort tot de burgerij, of je een geestelijke, een rijkard of een bedelaar bent, iedereen wordt door de dood uitgenodigd voor de onvermijdelijke laatste dans. De voorstelling van de dodendans heeft daarom vaak een onderwijzend doel. Wie onvoorbereid sterft, zonder op tijd te biechten, gaat

9.5 Giacomo Borlone de Buschis, *Dodendans*, fresco, detail (ca. 1485).

naar de hel. Je moet dus tijdens je leven al goed voor je ziel zorgen, zodat je in de hemel komt. Dat doet de middeleeuwer door goed te werken, deugdzaam te leven en ver weg te blijven van het kwaad en de zonde.

In de late middeleeuwen zie je dodendansen terug op levensgrote muurschilderingen, in prenten-series, boekverluchtingen en op schilderijen. De elementen die steeds terugkomen in de afbeeldingen zijn het dansen, de doden en de verschillende standen die achter elkaar aan lopen (afb. 9.5). Een stoet van geraamten of ontbindende lichamen danst met de levenden, of een stoet levenden volgt in reidans een dode die vaak een doodgraversattribuut heeft, zoals een schep of een doodskist. Ook de dood (verbeeld door een geraamte) met zijn zeis leidt de stoet weleens. Begeleidende teksten geven soms een korte toelichting of laten de doden tot de levenden spreken.

Dans als vermaak

Volksvermaak

Ondanks alle verboden is dansen een populaire vorm van vermaak in de middeleeuwen. Over het algemeen hebben die dansen een sociaal karakter: in de middeleeuwen is de dans buiten de kerk een soort gezelschapsspel waarmee het volk en de adel zich vermaken op feesten en partijen. Minstrelen maken vaak een dans als onderbreking van hun liederen. De jongleurs en de rondtrekkende minstrelen goochelen, spelen toneel én dansen. Hun dans is een soort voorloper van de theaterdans: met kracht, soepelheid en behendigheid proberen de jongleurs indruk op hun publiek te maken.

Dansen gebeurt bij het gewone volk spontaan en is meestal niet aan regels gebonden. Een populaire dans is de **rondedans** of de **reidans**, die meestal wordt uitgevoerd in een lange ketting van dansers. Er wordt waarschijnlijk ook bij gezongen, maar er zijn geen

9.6 Pieter Bruegel de Oude, *De bruiloftsdans* (1566).

teksten en er is geen muziek van bewaard gebleven. Deze dans is vaak onstuimig en heeft soms een seksueel tintje. De reidans is al bekend in dertiende eeuw en komt met name voor op het platteland.

Het volk doet de rondedans op bepaalde feestdagen, ze dansen bijvoorbeeld rond de meiboom op de eerste dag van mei. De kerk ziet dit als heidense rituelen (net als de dodendans) en probeert deze dansen te **kerstenen** door ze een plaats binnen het christendom te geven. Zo worden de dansen in ingetogen vorm wel toegestaan, bijvoorbeeld als deel van processies.

De hofdans

Waar de boeren bij hun volksdansen impulsief en enthousiast stampen en springen, ontwikkelt zich in adellijke kringen een meer ingetogen, beschaafde vorm van dansen. Vanaf de late middeleeuwen ontstaat zo de hofdans: een sierlijke, elegante dans met een wat plechtige wijze van bewegen.

Die dans laat meer en meer de ijdel van de adel zien. Door hun zware, lange gewaden met slepen van wel vijf meter lang en met hun overdadige hoofdtooien en juwelen zijn de dames nauwelijks meer in staat zich vrij te bewegen. De zogenaamde tootschoenen, waarvan de punten wel twee voetlengten uitsteken, vormen – letterlijk en figuurlijk – nog een struikelblok. Tijdens het dansen kunnen de dames en heren zo alleen maar wat sierlijk schrijden, buigen en poseren. Door de gladde houten of marmere vloeren

in de danszalen kunnen de dansers toch elegant draaien en bewegen. Deze hoofse dansvorm wordt de **basse danse** genoemd. De partners raken elkaar tijdens het dansen alleen aan met de handen, of liever nog alleen met de pinken. Ander lichamenlijk contact is bij de adellijke dansen

Basse danse.

HOOFSE LIEFDE

In de late middeleeuwen verandert de maatschappelijke positie van de vrouw. Door de hoofse liefde wordt zij op een voetstuk geplaatst, bijna vereerd en beschouwd als een bijzonder wezen. Dit wordt nog versterkt door de Mariaverering: de moeder van Jezus wordt door velen aanbeden. Als heilige en als bemiddelaar tussen de aardse mens en haar zoon neemt zij een steeds belangrijkere plaats in. Vrouwen verliezen met deze verering wel aan zelfstandigheid. Een subtiele aanwijzing hiervoor is de hofdans: in deze dans in paren is het de vrouw die geleid wordt door de man. Dit verschijnsel toont zich het duidelijkst bij de adel, maar in de hele maatschappij wordt anders gekeken naar vrouwen: enerzijds worden vrouwen steeds meer vereerd, anderzijds worden hun bepaalde rechten ontnomen. Zo wordt het steeds moeilijker voor vrouwen om lid te worden van een gilde (hoofdstuk 1, p. 8).

9.7 Hoofse liefde en hofmakerij.

ongebruikelijk. Zo ontwikkelt de dans van de adel zich volkomen verschillend van de uitbundige boerendansen. Die gaan juist tegen alle regels en hoofsheid in.